

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ ЩОДО ПОВЕРНЕННЯ ТА РЕСТИТУЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ (1991–2012 рр.)

У статті розглядається історичний досвід вирішення проблем повернення та реституції культурних цінностей в українсько-німецьких взаєминах в добу незалежної України (поч. 90-х рр. ХХ ст. — 2012 р.). Автор аналізує обставини втрати та переміщення культурних цінностей під час та після Другої світової війни з територій обох країн і процес українсько-німецьких переговорів щодо вирішення їхньої долі.

Ключові слова: Україна, Німеччина, Друга світова війна, культурні цінності, повернення, реституція.

Співпраця з Німеччиною в питаннях реституції втрачених культурних цінностей має для України надзвичайно важливе значення. Мотивація цього співробітництва об'єктивно ґрунтується на трагічних фактах історії. Перебуваючи в складі СРСР, у роки війни Україна пережила агресію з боку нацистської Німеччини і всі труднощі окупаційного режиму. Причому територія України була повністю окупована військами Німеччини та її союзників. В результаті воєнних дій і в період окупації Україна понесла надзвичайно масштабні втрати культурних надбань. В тому числі визначні культурні цінності ешелонами вивозилися з її території на системній основі спеціальними німецькими організаціями та підрозділами, серед яких вирізнялися Айнзацштаб рейхсляйтера А. Розенберга та батальйон спеціального призначення «Група Кюнцберга». Це був справжній культурний апокаліпсис, наслідки якого неподолані досі. Надзвичайно велика кількість безцінних українських музейних, архівних, бібліотечних фондів досі вважається зниклою безслідно. Відповідно, очікування України від співробітництва з Німеччиною в питаннях реституції культурних цінностей пов'язані перш за все з надіями на розшук і повернення максимально можливої кількості втрачених в роки війни предметів культури, архівних та бібліотечних фондів.

В свою чергу, для Німеччини Україна становить об'єктивний інтерес як частина колишнього СРСР у зв'язку з організацією радянським керівництвом масового вивезення культурних цінностей із зони його відповідальності на німецькій території. У тому числі, це були музейні цінності, архіви, книжкові колекції. Цей фактор сьогодні визначає зацікавленість Німеччини в діалозі з Україною, в результаті якого вона

сподівається повернути частину втрачених культурних цінностей, що опинилися на українській території.

Втрати українських культурних цінностей в роки війни тією чи іншою мірою регулярно висвітлюються в наукових публікаціях та в засобах масової інформації України починаючи з перших повоєнних років. Однак інформація щодо переміщення на територію СРСР і УРСР культурних цінностей з Німеччини впродовж десятиріч була «закритою» і недоступною для досліджень. Тому наведемо кілька прикладів щодо даного питання.

Кількість вивезених у СРСР пам'яток дотепер невідома. Але про масштаби вивезення можуть свідчити дані про те, що тільки із сховищ поблизу Магдебурга і Лейпцигу в 1945 р. було відправлено 85 вагонів (8850 ящиків) з культурними цінностями¹. До СРСР потрапили фонди бібліотек Пруської Академії наук, Лейпцигського університету, архіви і бібліотеки Берліна, Гальберштадта, Бремена, Любека, колекції фарфору з Мейсена, скарби берлінського державного музею, Цехауза, музею природознавства, картинних галерей Бремена і Десау, палацових музеїв Орієнбаума, Цербета та ін. Серед вивезених цінностей, зокрема, до СРСР потрапили скарби з розкопок Шлімана на місці стародавніх Трої та Пергамону, твори Рафаеля, Рубенса, Тиціана, скульптури Праксителя, Мирона, Поліклета та інші шедеври світового рівня. Згідно з повоєнними радянськими даними, наприкінці 50-х років із СРСР до колишньої НДР було повернуто від 1,5 млн. до 1,9 млн. предметів культури. За оцінками фахівців, на даний час на території сучасної Росії ще залишається від 1 млн. до 1,2 млн. музейних експонатів². Коли ж говорять про книги й архіви, що дотепер знаходяться на території Росії, то мова також йде про мільйони томів і архівних справ.

Частина німецьких культурних цінностей у перші післявоєнні роки виявилася на території України. Зокрема, привезені союзними органами з Німеччини книги в 1946 р. були розподілені по 14 областях України в кількості 213 581 одиниць. У 1947 р. Академія архітектури України додатково одержала 11 тон трофейної німецької літератури переважно технічного характеру³. Однак серед цих книг у якості «посібників з будівництва й архітектури» виявилися альбоми гравюр XVIII ст., що спочатку тривалий час знаходилися в опломбованих шафах у приміщеннях академії без використання, а потім на прохання її адміністрації були передані у фонди Київського музею західного і східного мистецтва. У 1945 р. у цьому ж музеї уже з'явилися більш ніж 500 картин з Німеччини і значна кількість малюнків і гравюр (у дослідженнях фігурує 102 200 одиниць), у тому числі з Дрезденської картинної галереї⁴. До цього музею потрапили також рукописи та малюнки, пов'язані з ім'ям

видатного німецького поета Й. Гете з музею у Веймарі⁵. Картини і гравюри в меншій кількості також опинилися у фондах Київського державного історичного музею і Київського художнього інституту (16 творів). Музейні предмети (20 виробів з мейсенської порцеляни з довоєнних фондів Дрезденської картинної галереї) у 1945 р. потрапили до Державного музею Українського мистецтва в м. Києві⁶. Археологічна збірка матеріалів з стоянки давніх германців Каблов опинилася у фондах Інституту археології АН України⁷. Німецькі культурні цінності поступили в повоєнні роки й до деяких інших українських установ. Після включення в 1953 р. Кримської області до складу України, наявні в окремих кримських музеях культурні цінності, переміщені з території Німеччини, також увійшли до цієї категорії музейних фондів. Зокрема, збірка з 87 творів західноєвропейського мистецтва XVI — поч. XX ст. була зосереджена у фондах Сімферопольського художнього музею⁸.

Переміщені культурні цінності стали об'єктом міждержавних переговорів ще в період існування СРСР. Зокрема, в Договорі про добросусідство, партнерство і співробітництво між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Федеративною Республікою Німеччини від 9 листопада 1990 р. було зафіксовано, що договірні сторони докладатимуть зусиль для збереження предметів і пам'яток культури іншої сторони, які знаходяться на їхніх територіях, а також погоджено, що «втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, які знаходяться на їхній території, слід повертати власникам чи їхнім спадкоємцям» (ст. 16)⁹.

У перший період після розпаду СРСР Німеччина не виявляла інтересу до України, і вела переговори про долю втрачених німецьких культурних цінностей винятково з Росією. Це, вочевидь, визначалося інерцією вже розпочатого діалогу між Бонном і Москвою ще при існуванні СРСР та наявністю основного масиву німецьких об'єктів культури саме на території Росії. Німеччина враховувала також і прагнення Росії виступати в цих питаннях від імені всіх колишніх республік СРСР і не виключала, що це допоможе вирішити проблему з одним партнером замість декількох, що повинно було спростити процедуру переговорів для німецької сторони.

Лише 15 лютого 1993 р. була укладена міжурядова угода між Україною та Німеччиною про культурне співробітництво, в статті 16 якої було практично в ідентичній редакції повторено положення договору між СРСР та ФРН щодо повернення власникам чи їх спадкоємцям втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей, які знаходяться на територіях сторін¹⁰. Невдовзі Україна виявила ініціативу і зробила перший крок назустріч німецькій стороні, заявивши про себе як самостійний фактор в реституційних процесах — у травні 1993 р. при проведенні Днів

культури України в Баварії як акт доброї волі німецькій стороні українською делегацією на чолі з прем'єр-міністром Л. Кучмою були передані понад 30 одиниць історичних реліквій, пов'язаних з ім'ям Й. Гете (у тому числі кілька автографів)¹¹. Цей крок викликав великий суспільний резонанс в Німеччині і активізував двосторонній діалог. Вже в липні 1993 р. у Київ прибула офіційна німецька делегація. Підписаний двосторонній протокол від 13 липня 1993 р. з проблем культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої світової війни та в наступні роки задекларував обоюстороннє прагнення до взаємовигідного і відкритого діалогу. Протоколом передбачалися створення Міжурядової українсько-німецької комісії з проблем повернення культурних цінностей, в складі якої мали діяти робочі групи в галузі музеїв, архівів та бібліотек, а також здійснення пошуку і уточнення відомостей про переміщені культурні цінності, що перебувають на територіях сторін, були передбачені конкретні взаємні передачі таких предметів культури. Було задекларовано відкритий взаємний доступ експертів сторін до фондів музеїв, архівів, бібліотек та інших закладів і установ. Україна виявила готовність організувати виставку німецьких культурних цінностей, що знаходяться на її території¹².

Початок українсько-німецької співпраці в питаннях реституції культурних цінностей був надзвичайно динамічним і дозволив експертам говорити про практично зразкову формулу реституційного діалогу в загальноєвропейському масштабі. Досить регулярно відбувалися спільні засідання делегацій і мали місце неодноразові акти взаємних передач виявлених культурних цінностей сторін. Так, друге засідання делегацій відбулося вже 3–4 листопада 1994 р. в Мюнхені, а наступне — 27–29 лютого 1996 р. в Берліні. Крім засідань делегацій відбувалися неодноразові зустрічі та технічна робота експертних груп сторін¹³. Особливо позитивно ця тенденція виглядала на тлі німецько-російського протистояння, викликаного підготовкою і наступним прийняттям російського закону про статус переміщених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, коли російська сторона зупинила всі переговори щодо питань реституції.

У цей період в рамках двосторонньої співпраці Україна передала німецькій стороні цілий ряд культурних об'єктів. Археологічний комплекс із 8 тис. фрагментів кераміки і виробів зі скла, що походив з пам'ятки древніх германців поселення I–III ст. Каблов був повернутий з Інституту археології НАН України до Маркішен-музею в Берліні¹⁴. З фондів Київського музею західного та східного мистецтва було передано три альбоми з гравюрами XVIII ст. до Дрезденської картинної галереї. До Бременської галереї мистецтв (Кунст-халле) повернувся рід-

кісний малюнок з її довоєнних колекцій, який зберігався в приватній збірці на території України¹⁵. Крім того, німецькій стороні були передані для ідентифікації списки 289 предметів культури, що знаходилися на збереженні у фондах Національного музею історії України (275) та Національної академії мистецтв України (14) у Києві¹⁶.

З Німеччини в Україну були передані втрачені в роки війни 83 предмета періоду енеоліту з колишнього Херсонського історико-археологічного музею, що в 1985 р. були придбані Музеєм передісторії та ранньої історії в палаці Шарлоттенбург в Берліні в приватної особи та ідентифіковані ще наприкінці 80-х років радянськими фахівцями (професор О. Лесков)¹⁷. Також повернулися в Україну вивезені в роки війни стародавня ікона, скіфське бронзове дзеркало, 173 книги з Київської історичної бібліотеки (у тому числі книги з колишньої бібліотеки митрополита Флавіана в Києво-Печерській лаврі), які були виявлені українськими експертами в Мюнхені, документи Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів (близько 2000 негативів). Грамота початку XVIII ст. з фондів Центрального державного історичного архіву, написана від імені російського царя Петра I, була придбана в приватної особи директором київської філії Гете-інституту графінею Уте Баудіссін при участі відомого німецького дослідника Вольфганга Айхведе і передана в Україну. 723 книги по археології з десяти довоєнних київських збірок, серед яких чимало рідкісних та цінних видань, було повернуто в Україну директором приватного Пфальбаумузеума м. Унтерульдінген Гюнтером Шюбелем. Позитивними актами стосовно України стала передача в дарунок урядові України коштів у сумі 200 тис. марок на відновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври, дарунок Міжнародної Фатимської апостольської організації в Німеччині картини невідомого голландського майстра XVII ст. «Мадонна з дитиною» та дерев'яної скульптури XVIII ст. «Святий Йосип», реставрація коштом посольства ФРН в Україні частини предметів декоративно-ужиткового мистецтва з фондів Національного художнього музею України, які повернулися по війні з Німеччини в розтрощеному вигляді¹⁸. Привертає увагу той факт, що більшість актів повернення українських культурних цінностей з Німеччини були здійснені завдяки приватній ініціативі німецьких володільців, які добровільно декларували їх та виявляли бажання передавати їх в Україну. Це стало наслідком формування в цей період навколо теми реституції культурних цінностей обопільної позитивної громадської атмосфери.

Але уже в другій половині 90-х років минулого сторіччя увагу експертів привернув той факт, що в підписаних двосторонніх документах з питань реституції були відсутні згадки про погоджені загальні принципи

українсько-німецького співробітництва в даній сфері, що мали б бути зафіксовані відповідною угодою. Свідоме чи несвідоме уникнення розгляду цього питання призвело до того, що спільні протоколи засідань делегацій мали яскраво виражений прикладний характер, де мова йшла переважно про конкретні предмети або колекції. Наслідком такого підходу зрештою стали суттєві концептуальні розходження сторін до вирішення проблем реституції культурних цінностей на двосторонньому рівні. Мали місце також і факти невиконання вже підписаних угод та досягнутих домовленостей. Так, в серпні 1995 р. Міністерство культури України заборонило раніше узгоджений доступ німецьким експертам до фондів Київського музею західного та східного мистецтва. У відповідь німецька сторона скасувала призначений на листопад того ж року приїзд офіційної делегації до України та направила до українського уряду жорсткі вимоги повернення до Німеччини наявних в Україні німецьких культурних цінностей, переміщених внаслідок Другої світової війни¹⁹.

Зокрема, на наш погляд, в узагальненому вигляді в той час позиція німецької сторони ґрунтувалася на декількох основних тезах:

- сучасна Німеччина не може нести відповідальність за злочини нацистів, пов'язані з розграбуванням і знищенням культурних цінностей України;
- на німецькій території немає українських культурних цінностей, їх усі повернули після війни в СРСР. Для Німеччини це питання закрите. Якщо в Україні немає яких-небудь втрачених у роки війни цінностей культури, вона повинна шукати їх у Росії або де-небудь інде;
- післявоєнне вивезення німецьких культурних цінностей у СРСР суперечив міжнародно-правовим актам і був неправильним визначально як у моральному, так і в юридичному відношенні. Німецькі культурні цінності повинні повернутися в Німеччину. Будь-які спроби узаконити факт переміщення цих цінностей у колишні республіки СРСР, а нині незалежні держави, включаючи й Україну, не мають правових підстав;
- питання про т.зв. «компенсаторну реституцію», тобто про можливість якої-небудь компенсації втрат культурних цінностей за рахунок переміщених німецьких цінностей категорично не визнається²⁰.

У визначеному контексті, ці тези переконливо ілюструє текст листа Посольства Німеччини в Україні, спрямованого в жовтні 2000 р. до редакції газети «Дзеркало тижня»: «Німеччина повернула після Другої світової війни українські культурні цінності колишньому СРСР і цим виконала свої міжнародно-правові зобов'язання... Багато українських

культурних цінностей залишилося після повернення з Німеччини в Росії, і тепер незалежна Україна вимагає їхнього повернення від Росії. Згідно з принципом обопільності в міжнародному праві, Україна зобов'язана повернути німецькі культурні цінності. Повертаючи німецькі культурні цінності в Німеччину, згідно з чинним міжнародним правом, Україна могла б закласти певну базу для розвитку механізму, що сприяв би отриманню культурних цінностей від Росії»²¹.

З позицій українських втрат культурних цінностей внаслідок війни, такий підхід до проблеми вочевидь є несправедливим щодо України як жертви агресії з боку нацистського режиму Німеччини. Адже він не дає жодної відповіді на вкрай важливе для неї питання про те, як бути з безповоротними втратами цінних фондів, втратою фактично деяких цілих провінційних музеїв, експонати яких так і не повернулися в Україну? У тому числі з тими, котрі не фігурують у післявоєнних реституційних документах, а часто — і в німецьких документах воєнного часу (тобто, просто розтягувалися німецькими військовими та високопосадовцями поза діяльністю спеціальних служб)? Як подолати наслідки втрат і хоча б частково компенсувати ці втрати? Адже це втрати культурного надбання всього українського народу, які складають цілі пласти національної культури і не можливо не говорити про компенсацію цих втрат.

Цілком очевидно, що саме неясність перспектив подальшого співробітництва з Німеччиною в питаннях реституції призвела до істотної зміни суспільної думки в Україні, яка набула суперечливого, контраверсійного характеру, що, в свою чергу викликало доволі суперечливу реакцію української влади.

Найбільший суспільний резонанс в цьому контексті викликало обговорення питання щодо повернення до Німеччини в 2001 р. так званого «архіву Баха» — унікальної збірки рукописів європейських композиторів XVI–XIX ст. з колекцій Берлінської Sing-Akademie, що нараховувала загалом 5173 одиниць зберігання (понад 1 млн. нотних аркушів). Серед них — автографи та першодруки творів членів родини Й.-С. Баха — Вільгельма Фрідемана Баха та Карла Філіпа Емануеля Баха, Дж. Перголезі, В.-А. Моцарта, А. Вівальді, Г.-Ф. Телемана, Й. Гайдна, Г.-Ф. Генделя, Л.-В. Бетховена, Ф. Мендельсона, українського композитора Д. Бортнянського та багатьох інших. Ця збірка потрапила в Україну за нез'ясованих обставин. Вважається, що вона була привезена до Києва радянськими танкістами, які знайшли колекцію в роки війни під час бойових дій у Силезії (тепер Польща), куди нацисти евакуювали зібрання Берлінської Співочої академії. Спочатку вона перебувала в Київській консерваторії разом з іншими нотними зібраннями. В 1973 р. збірку передали на збереження до фондів Центрального державного архіву-музею літератури

та мистецтва (ЦДАМЛМ), де вона лишалася відкритою для вільного використання фахівцями (ф. 441)²². Долю та переміщення цих зібрань з Берліну детально дослідила американська дослідниця П.-К. Грімстед, яка встановила, що у серпні 1943 р. 90 пакунків з фондами академії, поміщених у 14 великих ящиків було евакуйовано до замку Уллерсдорф, розташованого в околицях сучасного польського Вроцлава. Згодом сліди колекції були втрачені на довгі десятиріччя²³. У 1999 р. колекцію досліджував американський музикознавець Крістофер Вольф з Гарвардського університету, який ідентифікував її з частиною втрачених в роки війни зібрань Берлінської Співочої академії і зробив з цього приводу публічні заяви²⁴.

Перша реакція на оприлюднення в 1999 р. інформації про «архів Баха» та звернення Німеччини щодо його повернення з боку державних органів України була негативною. Голова Державної служби по контролю за переміщенням культурних цінностей О. Федорук висловився категорично проти передачі цього архіву Німеччині. Таку ж позицію зайняли ряд членів Комітету з питань культури та духовності Верховної ради України, дирекція ЦДАМЛМ²⁵. Однак вже наступного року на сторінках тижневика «Дзеркало тижня» з'явилася суперечлива інформація, що архів буде переданий Німеччині, або, навіть, проданий до США. Якщо друга версія була одразу спростована, то перша знайшла своє офіційне підтвердження. Зокрема, було повідомлено, що під час зустрічі Президента України Л. Кучми з канцлером ФРН Г. Шрьодером в Лейпцигу 2000-го року йшлося про наявність на території України цієї збірки та обговорювалася її подальша доля²⁶. Нарешті, 12 січня 2001 р. в ході консультацій статс-секретаря Федерального міністерства закордонних справ ФРН Вольфганга Ишингера з першим заступником голови Верховної Ради України В. Медведчуком з боку представника ФРН пролунала заява, що під час візита Президента України Л. Кучми до Німеччини 18–20 січня «буде досягнуто прориву» в питаннях повернення в Німеччину документів з «архіву Баха». Ця заява була підтверджена В. Медведчуком²⁷. Невдовзі, під час офіційного візиту до ФРН, в ході зустрічі з канцлером Г. Шрьодером, Л. Кучма передав йому декілька сторінок партитури Й.-С. Баха з колекції архіву²⁸. Продовженням цього кроку стало підписання міждержавної угоди про вирішення питання щодо повернення «архіву Баха» до Німеччини у тримісячний термін²⁹. 18 вересня 2001 р. Кабінет міністрів України ухвалив спеціальну постанову про повернення архіву до Німеччини³⁰. 30 листопада того ж року газета «Урядовий кур'єр» повідомила про офіційну передачу до Німеччини 5119 одиниць зберігання з збірки «архіву Баха» та підписання відповідного міждержавного акту³¹. При цьому німецька сторона погодилася з тим, щоб частина архіву, зокрема

твори Д. Бортнянського, М. Березовського, а також ряду інших композиторів з слов'янських країн залишилися в Україні. Окрім того, передана частина архіву мала бути скопійована для ЦДАМЛІМ коштом німецького уряду³².

Ці дії української влади по поверненню німецьких культурних цінностей одержали неоднозначну оцінку в Україні. Більше того, у політичних колах і на суспільному рівні цей крок офіційного Києва був підданий різкій критиці. З політичними заявами, що засуджували цей крок президента й уряду України офіційно виступила низка впливових політичних сил. Соціалістична партія України розцінила цей акт як «розбазарювання державної власності» та «чергове пограбування держави», кваліфікувала його як «односторонній» та як такий, що суперечить національним інтересам України³³. Як суто кон'юктурний політичний акт, односторонню поступку і помилку України, що позбавляє її можливості повернути свої втрачені цінності в майбутньому засудили цей крок УРП «Собор»³⁴, а також об'єднання «За Україну»³⁵. Критичні публікації з'явилися в періодичній пресі України³⁶. Як порушення міжнародно-правових норм та норм українського законодавства розцінили цей акт передачі культурних цінностей деякі українські фахівці з права³⁷.

У цьому зв'язку слід зазначити, що з правової точки зору, сам по собі акт повернення Німеччині нотного «архіву Баха» цілком відповідає міжнародно-правовим нормам, що регламентують співробітництво з повернення та реституції культурних цінностей, в тому числі втрачених під час Другої світової війни та в результаті її наслідків. Відповідає він також окремим положенням українського законодавства, в тому числі, відповідно, ст. 1 і ст. 5 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Передача цієї колекції до Німеччини також була юридично обумовлена комплексом двосторонніх договорів між Німеччиною та колишнім СРСР, правонаступником яких стала Україна, а також договорів, укладених безпосередньо між Україною та Німеччиною, які були ратифіковані Верховною Радою України і в яких зафіксовані положення щодо співробітництва в справі розшуку, повернення та реституції втрачених під час Другої світової війни культурних цінностей. На підставі цих положень діє міждержавна комісія, узгоджені протоколи засідань якої є правовою підставою для ухвалення відповідних постанов Кабінету міністрів України щодо передач культурних цінностей. Отже, в цілому, цей процес юридично був регламентований і унормований. Позитивно його можна оцінити і з морального боку — це був акт справедливості по відношенню до законного власника нотної колекції, втраченої в роки війни, який підтвердив декларації України щодо готовності до співпраці із зацікавленими сторонами у вирішенні складних

питань повернення та реституції культурних цінностей. Тож Україна зайвий раз довела, що готова діяти за демократичними правовими стандартами.

Разом з тим, в процесі переговорів з української сторони були допущені вольові і недостатньо прозорі механізми, внаслідок чого міждержавний протокол про передачу «Колекції Баха» до ФРН було доручено одноосібно підписати послу України в ФРН поза межами роботи Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України як спеціально уповноваженого державного органу та поза рамками офіційної делегації, яка вела відповідні переговори з німецьким урядом. Слід погодитися з висновками про те, що питання було вирішено винятково з політичних міркувань — президентові Кучмі, що опинився в міжнародній ізоляції в результаті «касетного скандалу», був необхідний дипломатичний прорив і з метою привернути увагу до України та знайти союзника в особі німецького уряду, який тоді головував у Євросоюзі, цілком можливою представлялася передача «архіву Баха» Німеччині. Тож були, вочевидь, задіяні «вольові» методи вирішення питання, коли була дана директива підготувати і забезпечити таку передачу.

Тим самим переговори щодо умов та процедури повернення унікального нотного зібрання колосальної культурної та антикварної вартості фактично були виведені за рамки загального переговорного процесу в питаннях реституції і, зрештою, не принесли Україні жодних дивідендів в концептуальному плані. Це призвело до одностороннього характеру даної передачі культурних цінностей без задокументування взаємних зустрічних кроків німецької сторони щодо розшуку та повернення втрачених українських культурних цінностей. Виготовлені за рахунок німецької сторони копії документів збірки та залишена в Україні її частина, що стосувалася творчості слов'янських композиторів, поза всякими сумнівами, є добрим досвідом у вирішенні долі окремої колекції. Але цей акт доброї волі України у двосторонній співпраці практично не позначився на принципових засадах німецької позиції на переговорах з питань реституції. Як засвідчує міжнародний досвід, акти передач культурних цінностей подібного значення використовуються для зміцнення міжнародного авторитету країни та двосторонніх стосунків, проходять надзвичайно урочисто і помпезно. Однак зробивши в цілому позитивний крок, Україна не змогла ефективно скористатися з нього ні на зовнішньому ні на внутрішньому відтинках.

У результаті, тема реституції культурних цінностей та питання співпраці з Німеччиною стали в Україні непопулярними, її почали уникати і політики і державні службовці. Характерною в цьому відношенні була

заява міністра культури України Ю. Богуцького, зроблена ним вже 26 грудня 2001 р, невдовзі після передачі «архіву Баха» Німеччині: «Ми в усній формі заявили німецькій стороні, що Україна більше не розглядатиме пропозицій Німеччини щодо повернення культурних цінностей, поки вона не дасть чіткої та ясної відповіді на наші пропозиції про повернення наших культурних цінностей в Україну»³⁸. Показово, що про чергове офіційне засідання двосторонньої українсько-німецької комісії з питань реституції восени 2004 р. в українську пресу не надійшло ніякої інформації. Українській спільноті про це стало відомо тільки з повідомлення інформаційної агенції «Німецька хвиля».

Як з'ясувалося в ході досліджень процесів переміщення культурних цінностей після Другої світової війни, згаданий «Архів Баха» виявився не єдиним нотним зібранням, яке потрапило в Україну в повоєнні роки з території Німеччини. В бібліотеці робочих комплектів нот відомого в Україні та далеко поза її межами Національного ансамблю солістів України «Київська камерата» поміж інших зберігається доволі значна кількість нотних видань, що були видані в середині XIX — на початку XX ст. авторитетними німецькими видавництвами, а також у Великобританії та Італії. За сприяння художнього керівника і головного диригента «Київської камерати», народного артиста України, лауреата Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка Валерія Матюхіна та одного з провідних музикантів ансамблю Олексія Алексеєва вдалося провести попереднє їх обстеження і з'ясувати походження.

За поки що приблизними оцінками (на жаль, ще не всі наявні фонди були обстежені) в бібліотеці «Київської камерати» нараховується понад сто комплектів нотних видань, що були надруковані в Німеччині до Другої світової війни. Практично всі вони належали до міської бібліотеки Дрездена, зокрема, її частини — Музичної бібліотеки. Про це свідчить наявність відповідного штампу: «Städtische Bücherei * Dresden», «Musikbücherei». Цікаво, що раніше більшість цих видань належала до дрезденської консерваторії, що засвідчує інший штамп — «Bibliothek d. Kgl. Conservatoriums f. Musik u. Theater z. Dresden» («Бібліотека королівської консерваторії музики і театру Дрездена»), перекреслений написом «Не дійсно» («Ungültig»). Деякі видання позначені іншим штампом: «Städt. Bücherei u. Lesehalle * Dresden» («Міська бібліотека-читальня Дрездена»). Всі виявлені видання нот оправлені в тверді палітурки, на деяких обкладинках наявне золоте тиснення. Палітурні роботи, вочевидь, замовлялися музичною бібліотекою окремо (деінде збереглися штампи палітурної майстерні).

Основу цієї збірки складає перше повне друковане зібрання творів Йоганна Себастьяна Баха, що в середині XIX ст. почало видаватися у

Лейпцигу. Процес видання безперервно тривав впродовж кількох десятиріч. Це була колосальна робота, до якої були підключені кращі фахівці. На жаль, внаслідок палітурних робіт на частині томів відсутні початкові паперові обкладинки, на яких друкувався рік видання кожного окремого тому. Тож на першому та другому томах відсутні дати їх виходу у світ. Третій том датований 1853 роком. Загалом серед обстежених нотних видань вдалося виявити п'ятдесят томів, що належать до цієї масштабної праці (це загальне число, в порядку нумерації є пропуски відсутніх томів). Останній з наявних томів серії виданий у 1896 р. (т. XLVI).

Серед обстежених нотних комплектів є й інші видання творів Й.-С. Баха, а також Анни Магдаліни Бах, Л. Бетховена, Й. Брамса, Р. Вагнера, Г. Вольфа, Й. Гайдна, Е. Гріга, В.-А. Моцарта, Р. Штрауса та інших відомих композиторів. Дуже цікавою з історичного боку і чудово оформленою поліграфічно є збірка музичних творів принца Луї Фердинанда (Фрідріх Людвіг Христіан Пруський, 1772–1806). Майже усі згадані видання також належать до другої половини XIX ст.

В багатьох нотних комплектах збереглися бібліотечні листи їх використання користувачами, які, без сумніву, є не лише цікавим джерелом для дослідників, але й самостійними пам'ятками минулого. Згідно з ними, деякі ноти активно використовувалися по грудень 1943 р. включно. Після цієї дати записи відсутні. Можливо припустити, що фонди бібліотеки могли бути переміщені у сховища.

Походження цієї колекції ще потребує дослідження. Поки що відомо, що до бібліотеки «Київської камерати» вона разом з іншими нотними виданнями потрапила з бібліотеки Спілки композиторів України в перші роки незалежності, коли колектив був започаткований і це була суттєва підтримка у його становленні. Як вони опинилися в бібліотеці спілки поки що невідомо. Тут можливо розглядати дві версії, відповідно до двох хвиль надходження в Україну «трофейних» творів мистецтва, архівних документів та друкованих видань, які мали місце у 1945 та 1946–1947 роках. Зокрема, вважається, що саме у 1945 р. потрапив у Київ і «Архів Баха». Якою буде подальша доля колекції нот з Дрездена сьогодні важко передбачити. Очевидно, вона буде вирішена в рамках українсько-німецьких консультацій та переговорів. Це розуміють і теперішні володільці колекції, хоча з свого боку не заперечують можливість її повернення до Німеччини. З цього приводу художній керівник і головний диригент «Київської камерати» Валерій Матюхін висловився таким чином: «Безумовно, подальша доля цих нотних видань буде вирішуватися на офіційному міждержавному рівні. Але як музикант і людина я вважаю, що вони цілком можуть бути повернуті у Дрезден, де опиняться в складі історично-сформованої музичної колекції. Для нас важливо, щоб ми, як

музиканти, могли навзаєм отримати для роботи аналогічні нотні комплекти сучасного видання».

Наявність невирішених питань в українсько-німецьких взаєминах навколо проблеми реституції переміщених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей засвідчує ситуація, яка склалася навколо пам'яток культури, що в повоєнні роки опинилися у фондах Сімферопольського художнього музею. Вони були передані до нього 1 вересня 1953 р. з Ялтинського музею краєзнавства, до якого, в свою чергу, потрапили за актом від 9 січня 1950 р. від «комендатури № 8». Загалом тоді музею було передано 87 полотен голандських, фламандських, німецьких, англійських, французьких, італійських та інших митців³⁹. Протягом багатьох повоєнних десятиріч вони зберігалися в фондах музею в таємному режимі у «спеціальному сховищі» (т.зв. «спецхран»). Про імовірне перебування переміщених з Німеччини картин в Сімферопольському художньому музеї деякі експерти на підставі архівних документів висловлювали припущення ще в середині 90-х років ХХ ст.⁴⁰ Припущення про це з боку німецької сторони були зафіксовані в підсумкових документах українсько-німецьких переговорів з питань реституції в лютому 1996 р.⁴¹ Проте лише через кілька років історик Сергію Коту за архівними джерелами та німецькими даними про втрачені культурні цінності вдалося атрибутувати 28 творів живопису і виявити, що вони походять з мистецького Сюрмонт-музею німецького міста Аахен⁴². У 2007 р. директор музею Л. Кудряшова вперше здійснила атрибуцію всієї колекції та опублікувала список наявних у ній творів живопису. В публікації було підтверджено походження їх переважної більшості з аахенського музею⁴³. З свого боку, пошуками втрачених внаслідок війни творів мистецтва займався аахенський Сюрмонт-музей, за даними якого з його фондів в роки війни зникло 275 картин з числа евакуйованих нацистами⁴⁴.

Влітку 2008 року дирекція Сімферопольського художнього музею організувала відкриту виставку, що включала практично усі наявні твори західно-європейського мистецтва з колишнього «спецхрану». Серед відвідувачів цієї виставки були й німецькі туристи, які після повернення до Німеччини повідомили про картини з Аахену німецькій пресі. Ця звістка на кілька місяців стала головною темою німецьких ЗМІ і викликала в країні справжній ажіотаж⁴⁵. Міністерство закордонних справ Німеччини заявило, що буде домагатися повернення усіх наявних в Сімферопольському музеї картин до ФРН. У січні 2009 р. до Сімферополя прибула делегація аахенського Сюрмонт-музею з метою ознайомлення з колекцією та ідентифікації наявних у ній творів живопису⁴⁶. Проте представники Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України категорично відкинули можливість передачі цих картин до Німеччини, зазначивши, що вони є

«власністю України»⁴⁷. Проти повернення картин до ФРН висловилася директор Сімферопольського художнього музею Л. Кудряшова, яка вважає їх компенсацією за практично повністю втрачену під час війни колекцію музею⁴⁸. Дискусії щодо доцільності вимагати від України повернення симферопольської збірки розпочалися також і в самій Німеччині. Зокрема, статті на цю тему з'явилися в пресі Аахена. А впливова партія «зелених» ФРН навіть зробила офіційну заяву, в якій піддавалася критиці позиція Міністерства закордонних справ Німеччини щодо реституційних претензій до України⁴⁹. На цьому тлі розгляд питання щодо реституції переміщених творів мистецтва до Німеччини з Сімферопольського художнього музею був призупинений німецькою стороною.

Однак тимчасова пауза в українсько-німецькому діалозі не дає підстав сподіватися, що подібне штучне «згортання» питання реституції ще наявних в Україні німецьких культурних цінностей до Німеччини дозволить українській стороні позбутися його назавжди. Очевидно, що цим переговорах згаснути не дасть активність саме з німецького боку. Адже для Німеччини тема повернення втрачених в роки війни культурних цінностей була і є одним з основних державних пріоритетів при всіх урядах, на це виділяються значні фінансові ресурси і для цього створена потужна інфраструктура. Тож рано чи пізно, процес повернення німецьких культурних цінностей до ФРН буде активізований. Але при цьому реально постане питання — а з яким моральним обличчям перед світом буде виглядати Україна, як країна, яка фактично переховувала чужі культурні цінності, повністю вилучивши їх з власного та світового культурного обігу, якщо такі акти передачі культурних цінностей будуть відбуватися як результат силового тиску на неї або рішень судових органів (що не варто відкидати з огляду на просування України до Європи). Тож чи не краще для української влади контролювати процес і знайти такі шляхи вирішення проблеми, які б не лише мали позитивний результат для обох зацікавлених сторін, але й спрацювали на міжнародний престиж України?

Але після певної перерви все ж знову з'явилися позитивні сигнали про можливість відновлення того широкого та продуктивного діалогу між Україною та Німеччиною в даній сфері, який був започаткований в перші роки незалежності України та мав місце впродовж 90-х років ХХ ст. — на початку 2000-х років. Зокрема, у січні 2009 р. офіційні чинники України надали дозвіл на вивезення та повернення в Німеччину до Дрезденського кабінету гравюр рисунка роботи Георга Фрідріха Августа Лукаса. Згодом німецьким експертам були передані списки 248 видань з бібліотеки «Розаріум» м. Зангергаузен, які після війни потрапили до бібліотеки Національного ботанічного саду ім. М. Гришка. В той же час, в офіційній державній електронній базі втрачених культурних цінностей (м. Маг-

дебург) у Німеччині були розміщені дані про понад ніж 10 тис. втрачених в роки війни музейних пам'яток з українських музеїв. У грудні 2010 р. в Києві відбулося VIII засідання Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених і незаконно переміщених під час і внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. Серед доволі показових підсумків засідання — суттєве пом'якшення позиції уряду ФРН щодо повернення німецьких картин з Сімферопольського художнього музею — німецька сторона запропонувала музею розглянути питання про можливість обміну частини картин на адекватні твори мистецтва за вибором самого музею з тих, що можуть бути запропоновані німецькою стороною⁵⁰. А 11 квітня 2011 р. в Національному музеї українського народно-декоративного мистецтва відбулася урочиста церемонія передачі урядом ФРН до України творів народного мистецтва — 210 писанок і 1 керамічної тарілі, що до війни належали Всеукраїнському історичному музею ім. Т. Шевченка, були вивезені з Києва нацистами восени 1943 р. і знайдені німецькими фахівцями в Регіональному музеї м. Гохтадт-на-Дунаї (Баварія)⁵¹.

Особливість проблеми повернення та реституції культурних цінностей на сучасному етапі полягає в тому, що вона може бути вирішена тільки шляхом діалогу сторін і пошуку порозуміння на основі доброї волі і норм права. Очевидно, що прийшов час як для Німеччини, так і для України шукати нові точки дотику і ґрунт для нових компромісів. Старі стратегії себе вичерпали. Необхідні нові підходи, що покликані відновити атмосферу довіри і відкритості в двосторонніх відносинах у питаннях реституції.

У цьому зв'язку можливе створення спільних спеціальних фондів для придбання на аукціонах, в антикварних салонах і в приватних осіб пам'ятників культури, зв'язаних з історією України або таких, котрі хоча б якоюсь мірою могли б замінити втрачені в роки війни предмети. Приміром, сьогодні антикварні ринки Європи перенасичені українськими культурними цінностями у зв'язку з справжнім потоком нелегального експорту антикваріату з країн колишнього СРСР, що полинув у Європу з кінця 80-х років ХХ ст. У той же час, вартість, приміром, робіт мало-відомих західноєвропейських майстрів XVII–XVIII ст. на європейському антикварному ринку на порядок менше, ніж в Україні. Тому такий проект може бути успішним. Крім того, необхідно визнати, що неможливо цілком відкидати ідею компенсації військових втрат українських музеїв. З позицій реалізму зрозуміло, що на практиці така компенсація не може бути повною, і буде лише символічно-частковою. Тут можливе вироблення загального розуміння механізму такої умовної компенсації. У тому числі, німецька сторона повинна дати можливість німецьким музеям, що зацікавлені в поверненні своїх культурних цінностей, приймати самос-

тійні рішення про те, якою мірою вони можуть допомогти українським музеям перебороти наслідки війни. Можливо, це можуть бути деякі предмети з тих «трофейних» фондів, що багато десятиліть зберігалися в цих музеях. Серед можливих аспектів співробітництва може бути допомога Україні (інформаційна, технічна, юридична і фінансова) через спільні пошукові проекти в розшуку великих колекцій, що зникли безслідно і доля яких дуже схоже нагадує долю легендарної російської «Бурштинової кімнати». На наш погляд, далеко не вичерпані і можливості розшуку втрачених українських культурних цінностей на німецькій території серед громадських, приватних і університетських колекцій. Серед можливих спільних кроків — участь Німеччини в масштабних українських проектах у сфері культури, що розраховані на тривалу перспективу. Ці приклади є лише малою частиною напрямків можливого двостороннього співробітництва.

Зрозуміло, що проблема переміщених культурних цінностей дуже складна і багатогранна. Окрім суто моральних аспектів, вона є сферою «великої політики» та міждержавних стосунків. Але найбільш важливою і актуальною її частиною ми вважаємо вирішення питання про відкритість і вільний доступ до переміщених культурних цінностей. Бо мистецтво передусім повинне служити культурі і науці, суспільству в цілому. Ми упевнені, тут можливе повне взаєморозуміння і різні форми співпраці як на рівні держав, так і на рівні конкретних музеїв, бібліотек та інших установ різних країн. Дискусії про статус і реституцію таких культурних цінностей повинні вестися окремо від питань їх відкритості. А відкриття раніше засекречених «закритих фондів» переміщених колекцій повинне передусім вітатися усіма учасниками діалогу, а не викликати взаємних підозр та напруги у стосунках.

---

¹ *Кнышевский Павел*. Добыча. Тайны германских репараций. — Москва, 1994. — С. 104.

² *Patricia Kennedy Grimsted*. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, MA, 2001. — P. 251–253.

³ *Кнышевский Павел*. Добыча. Тайны германских репараций. — Москва, 1994. — С. 104.

⁴ *Patricia Kennedy Grimsted*. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, MA, 2001. — P. 254–255.

⁵ *Ком Сергій*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 132–133.

⁶ Там само.

⁷ Там само, с. 138.

⁸ Там само, с. 132–133; *Кудряшова Л.В.* Собрание западноевропейской живописи в Симферопольском художественном музее // Двенадцатые крымские искусствоведческие чтения 2007 г: вопросы теории, истории и критики искусства Крыма. — Симферополь, 2008. — С. 34.

⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 581.

¹⁰ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 582.

¹¹ *Ком Сергій.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 138.

¹² Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 582–584.

¹³ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 584–590.

¹⁴ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 584.

¹⁵ *Ком Сергій.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 138–139.

¹⁶ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 588.

¹⁷ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 584; *Ком Сергій.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 138.

¹⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 587, 589; *Ком Сергій.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 139.

¹⁹ *Сергій Ком.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 140–144.

²⁰ *Сергій Ком.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 140–141.

²¹ *Рожен Олександр.* Україна відкриє Дні культури в Берліні: окраса програми — архіви Баха // Дзеркало тижня. — 2000. — 21 жовтня. — С. 14.

²² *Пасічник Неля.* Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? // Політика і культура. — 1999. — № 23 (1–7 жовтня). — С. 42; *Рожен Олександр.* Україна відкриє Дні культури в Берліні: окраса програми — архіви Баха // Дзеркало тижня. — 2000. — 21 жовтня. — С. 14; *Осипчук Ігорь.* Хранящийся в Киеве «Архив Баха» будет возвращен Германии // Факты и комментарии. — 2001. — 20 января.

²³ *Patricia Kennedy Grimsted.* Trophies of war and empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, And the International Politics of Restitution. — Cambridge, 2001. — P. 270–277.

²⁴ *Пасічник Неля.* Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? // Політика і культура. — 1999. — № 23 (1–7 жовтня). — С. 42–43.

²⁵ *Пасічник Неля.* Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? // Політика і культура. — 1999. — № 23 (1–7 жовтня). — С. 42–44.

²⁶ *Рожен Олександр.* Україна відкриє Дні культури в Берліні: окраса програми — архіви Баха // Дзеркало тижня. — 2000. — 21 жовтня. — С. 14.

²⁷ *Осипчук Игорь*. Хранящийся в Киеве «Архив Баха» будет возвращен Германии // Факты и комментарии. — 2001. — 20 января.

²⁸ Леонид Кучма: Нынешние политические провокации в Украине направлены на остановку реформ // Факты и комментарии. — 2001. — 20 января.

²⁹ Романюк Александра. — Судьба «Архива Баха» решится на днях // Сегодня. — 2001. — 17 января.

³⁰ Україна зацікавлена у поверненні власних культурних цінностей не менше, ніж Німеччина — міністр культури // УНІАН. — № 325-5 — 2001. — 26 грудня.

³¹ *Волга Людмила*. Архіви Й.-С. Баха передано Німеччині // Урядовий кур'єр. — 2001. 30 листопада.

³² ЧАСТИНА «АРХІВУ Баха» назавжди залишиться в Україні // Київ на долонях. — 2001. — 12 грудня.

³³ *Николаенко Станіслав*. Чергове пограбування держави. Заява Соціалістичної партії України «Лівий центр — соціалісти і селяни» про розбазарювання державної власності // Голос України. — 2001. — 22 грудня.

³⁴ Про плани Л. Кучми передати Німеччині архів колишньої Лейпцігської співочої капели. Заява Прес-служби Української народної партії «Собор» // Самостійна Україна — 2001. — № 1-2 (січень).

³⁵ Романюк Александра. — Судьба «Архива Баха» решится на днях // Сегодня. — 2001. — 17 января.

³⁶ *Захаркін Степан*. Цивілізоване Варварство // Українське слово. — 2001. — 25-31 січня; *Його ж*. Цивілізоване варварство триває? // Українське слово. — 2001. — 20-26 грудня; *Новицький Василь*. Хто хоче «зіграти» на нотах Баха? // Українське слово. — 2001. — 27 вересня — 3 жовтня; *Кот Сергій*. Межа компромісу // Українське слово. — 2001. — 18-21 лютого.

³⁷ *Акуленко Віктор*. Поки законодавство чинне, його треба дотримуватися // Пам'ятки України. — 2006. — № 4. — С. 104-105.

³⁸ Україна зацікавлена у поверненні власних культурних цінностей не менше, ніж Німеччина — міністр культури // УНІАН. — № 325-5 — 2001. — 26 грудня.

³⁹ Відділ фондів Симферопольського художнього музею. Акт от 1-го сентября 1953 г., г. Ялта. — Арк. 1-7.

⁴⁰ *Сергій Кот*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 132.

⁴¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 589.

⁴² *Олешко Олеся*. В поисках утраченного // Профиль. — 2009. № 8, 28 февраля. — С. 36.

⁴³ *Кудряшова Л.В.* Собрание западноевропейской живописи в Симферопольском художественном музее // Двенадцатые крымские искусствоведческие чтения 2007 г: вопросы теории, истории и критики искусства Крыма. — Симферополь, 2008. — С. 34-41.

⁴⁴ Liste der aus dem Suermondt-Ludwig-Muzeums verschwundenen Gemalde. — 1996; Liste der während der Auslagerung verlorengegangenen Gemalde des Suermondt-Ludwig-Muzeums. — 2001; Schattengalerie: die verlorenen Werke der Gemaldesammlung; [Bestandskatalog mit begleitender Ausstellung, 6. September 2008-8. Februar 2009] / bearb. von Anna Koopstra, Unter Mitarb. von Christine Vogt, Hrsg. von Peter van den Brink für die Museen der Stadt Aachen. — München: Hirmer, 2008. — 400 s.

⁴⁵ In Aachen verschollene Gemälde angeblich in Ukraine aufgetaucht // [www/ ad-hoc-news.de](http://www/ad-hoc-news.de). — 06.11.2008.

⁴⁶ *Курьшко Диана, Львовски Майк*. У нашего музея хотят отобрать полотна-трофеи // Сегодня. — 2008. — 18 ноября; *Ладыгина Марина*. Немецкие эксперты изучают картины Симферопольского художественного музея // Комсомольская правда в Украине. — 2009. — 21 января; Симферополь надеется на помощь немцев в реставрации трофейных картин // Кореспондент. — 2009. — 21 января; Немецкие эксперты приехали в Крым для идентификации аахенских картин // УНИАН-КРЫМ. — 2009. — 20 января // <http://crimea.unian.net/rus/detail/8913>; Немецкие музейщики не собираются отбирать картины у Симферопольского художественного музея // Новости Крыма. — 2009. — 21 января // <http://news.allcrimea.net>.

⁴⁷ *Курьшко Диана, Львовски Майк*. У нашего музея хотят отобрать полотна-трофеи // Сегодня. — 2008. — 18 ноября

⁴⁸ *Олешко Олеся*. В поисках утраченного // Профиль. — 2009. № 8, 28 февраля. — С. 38.

⁴⁹ Die Freundschaft ist willkommen // Aachener Nachrichten. — 2009. — 29. Januar; Von Eckhard Hoog. Grune: «Kooperation statt Ruckforderung» // Aachener Nachrichten. — 2009. — 13. Januar.

⁵⁰ Протокол VIII засідання Змішаної Українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених піл час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей // Поточний архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України.

⁵¹ Прес-реліз урочистої передачі творів українського народного мистецтва, повернених з Федеративної Республіки Німеччина (210 писанок, 1 декоративна таріль) // Там само.

В статье рассматривается исторический опыт решения проблем возвращения и реституции культурных ценностей в украинско-немецких взаимоотношениях в период независимой Украины (нач. 90-х гг. XX ст. — в 2012 г.). Автор анализирует обстоятельства потери и перемещения культурных ценностей во время и после Второй мировой войны с территорий обеих стран и процесс украинско-немецких переговоров относительно решения их судьбы.

Ключевые слова: Украина, Германия, Вторая мировая война, культурные ценности, возвращения, реституция.

The article deals with the historical experience relating problems of return and restitution of cultural property in the Ukrainian-German relations in the period of independent Ukraine (early 90's of XX century — 2012). The author examines the circumstances of the loss and movement of cultural property during and after the World War II at the territories of both countries and the process of Ukrainian-German negotiations on their destiny.

Key words: Ukraine, Germany, World War II, cultural property, return, restitution.